

จินตนาการและอารมณ์สะท้อนใจในกาพย์ห่อโคลงและกาพย์เห่เรือ
พระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร

วรรณคดีที่มีอายุยืนยาว เป็นที่นิยมของคนทั่วไปนั้น ควรจะเป็นวรรณคดีที่
สามารถถอดเอาความรู้สึกนึกคิด ตลอดจนจินตนาการออกมาเป็นลายลักษณ์อักษร ทำให้
เกิดอารมณ์สะท้อนใจแก่ผู้อ่านได้ พระนิพนธ์ประเภทกาพย์ห่อโคลงและกาพย์เห่เรือของ
เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรก็ควรได้รับยกย่องว่าเป็นวรรณคดีชั้นเยี่ยม เพราะนอกจากจะมีลักษณะ
สัมผัสเด่น การเลือกสรรถ้อยคำดี สำนวนโวหารไพเราะแล้ว พระนิพนธ์ยังประกอบด้วย
จินตนาการและอารมณ์สะท้อนใจ ดังจะได้อธิบายต่อไป

5.1 จินตนาการ

คำว่า จินตนาการนี้แปลตามศัพท์ จะแปลว่า ความคิด ซึ่งจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อมี
สิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นแรงบันดาลใจกระตุ้นให้เกิดมโนภาพ พระยาอนุมานราชชน ¹ ได้จำแนก
จินตนาการไว้ 3 ชนิด ดังนี้

จินตนาการชนิดแรก เป็นจินตนาการที่ถอดภาพของของจริงจากสิ่งที่เคย
เห็นมาสร้างเป็นมโนภาพขึ้นโดยอาศัยความจำและระลึกได้เรียกว่า ความ
นึกเห็นตามธรรมดาสามัญชน ชนิดที่ 2 เป็นการนึกเห็นภาพชนิดที่เกิดขึ้นเอง
โดยไม่ได้อาศัยของจริงจากสิ่งที่เคยเห็นมาก่อนเป็นเครื่องช่วยให้นึก เรียกว่า
ความนึกเห็นที่เกี่ยวกับวรรณคดีและศิลปะ ชนิดที่ 3 เป็นการถ่ายทอดความ
นึกคิดแบบที่ 2 ออกมาใหญ่ผู้นามผู้รับรู้และสร้างมโนภาพได้ตรงกับที่คนแรก

¹ เสฐียรโกเศศ, พระยาอนุมานราชชน, การศึกษาวรรณคดีในแง่วรรณศิลป์,
เรื่องเดิม, หน้า 118-120. (เก็บความ).

ได้นึกคิดไว้ เรียกว่า ความนึกคิดแปลความหมาย ชนิดสุดท้าย เป็นการ
นึกภาพเป็นมโนภาพอีกอย่างหนึ่ง เป็นการสร้างภาพเปรียบเทียบที่สร้าง
ขึ้นเองโดยไม่ได้ออกเอามาจากภาพของจริง เรียกว่า ความนึกสร้างสรรค์

จินตนาการที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงเลือกใช้ทั้ง 3 แบบ คือ ในบางตอนก็จะ
ทรงบรรยายสิ่งที่ทรงเคยพบเห็นมาแล้ว บางครั้งก็จะทรงบรรยายสิ่งซึ่งปรากฏต่อพระพักตร์
ซึ่งทำให้ทรงรำลึกถึงสิ่งอื่นซึ่งมิได้ปรากฏอยู่ในขณะนั้น และทรงถ่ายทอดความนึกคิดจินตนา-
การโดยวิธีการสร้างมโนภาพให้แก่มนุษย์อย่างแจ่มชัด

5.1.1 จินตนาการในภาพย่อโคลง

พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ ทั้งภาพย่อโคลงประเภทสารโศก และ
ภาพย่อโคลงประเภทสารทองแดง มีจินตนาการที่เกิดจากการได้เห็นสิ่งหนึ่งสิ่งใดแล้ว
ชวนให้ทรงระลึกถึงสิ่งอื่นที่เกี่ยวข้องถึง จินตนาการที่ทรงถ่ายทอดไว้ในภาพย่อโคลง
นี้ไม่ซับซ้อนลึกซึ้งมากนัก อันเป็นเหตุทำให้ผู้อ่านผู้ฟังทุกระดับชั้นเข้าถึงพระนิพนธ์ของพระองค์
ได้อย่างแจ่มแจ้ง ดังเช่นภาพย่อและโคลงต่อไปนี้

ชมเฝ้าเจ้าคำขลิบ	แสงยับยับกลิ่นหอมรวย
ประบาทาสละสลวย	คือมณีสีแสงนิล ฯ
ชมเกศคำขลิบเจ้า	สาวสลวย
แสงระยับหอมรวย	กลิ่นแก้ว
ละเอียดยศเสียดเสียด	ประบาท
คือมณีเนื้อแล้ว	คลับคล่าแสงนิล ฯ ¹

¹ ชนิด อยู่โพธิ์, เจ้าฟ้าธรรมธิเบศพระประวัติและพระนิพนธ์ทรอยกรอง,
เรื่องเดิม, หน้า 50.

ผลผล-จินตนาการขององค์นิพนธ์ เมื่อทรงทอดพระเนตรดมอันคำขลิบนุ่มสวดยของนาง คือภาพนิลซึ่งเป็นแกมฉนิชชนิดหนึ่งซึ่งมีสีและความมันวาวเปรียบได้กับเส้นผมของนาง นิล แปลว่า "พลอยสีคำหรือสีขาบ" ¹ นั้น ผู้ที่เคยเห็นยอมรับว่า นิลเป็นแกมฉนิชที่มีความงาม แวววับ จินตนาการของพระองค์จึงเป็นสิ่งที่ผู้อ่านสามารถติดตามและเข้าใจได้เป็นอย่างดี การถ่ายทอดจินตนาการจึงตรงตามที่ทรงวาดภาพไว้

จินตนาการของพระองค์ที่กล่าวมานี้ คือความงามของผมนาง ทรงเทียบกับ ความงามของนิล จมูกสวย ทรงวาดภาพชอกาม ผิวสวยทรงเทียบกับผิวเนียนทาด้วยทอง พักตร์นางผ่องใสสวย ก็ทรงสร้างภาพดวงจันทร์ที่งามกระจ่างในตอนวันเพ็ญ จินตนาการ เหล่านี้เป็นจินตนาการที่กวีโบราณใช้ถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกของตนให้แก่ผู้อ่าน ซึ่งในบท ชมโฉมอื่น ๆ ในกาพย์ห่อโคลงประพาสธารโศก จะเป็นในลักษณะที่กล่าวมาข้างต้นทั้งสิ้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

กุดกริมหันต์
นำคางวางลมชวย

กุดควาวทอง
เกลี้ยงกลืนจันทน์นฤมล
นำคางวางลมทน
ใครจะกอดคำรุง

เนือกกลิ่นจันทน์อันหอมรวย
ควยไกลสมรที่นอนเย็น ฯ

ทาวบน
เฟื่องฟุ้ง
ถารอด
อุ้นเนื้อเสมอสมร ฯ ²

¹ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2493, เรื่องเดิม, หน้า 512.

² ธนิต อัญไพศรี, เจ้าฟ้าธรรมธิเบศพระประวัติกษัตริย์และพระนิพนธ์บทกวี, เรื่องเดิม, หน้า 72.

ในภาพและโคลงที่ยกมานี้ ทรงบรรยายฤดูร้อน มีเสียงลมว่าวพัดคังอู หอมกลิ่น
ไม้จันทร์อันเป็นเครื่องหอมที่นางใช้ประพินโฉม การที่ "นาค่างว่างลม" ชวนให้ทรงนึกถึง
"ที่นอนเย็น" นั้นแสดงจินตนาการของพระองค์อันเป็นการถ่ายทอดความอ้างว้าง ไม่มีความสุข
สุข โดยทรงใช้ความเยือกเย็นของนาค่าง เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดจินตนาการที่ตามมา คือ
"ไกลสมรที่นอนเย็น"

เดือนสิบสองดวงแฉวงโคม	แสงสว่างโคมโสมนัส
เรื่องรุ่งกรุงอยุธยา	วันทาแล้วแก้วไปเห็น ฯ
กติกมาศถอง	แฉวงโคม
แสงสว่างแลลอยโคม	ดวงแฉวง
อยุธยาเปรียบแสงโสม	ใสส่อง
ชมชื่นวันทาแล้ว	นิมนองดาเห็น ฯ ¹

เมื่อทรงเห็นภาพอยุธยาในเดือนสิบสอง มีแสงโคมสว่างไปทั้งเมืองเนื่องในพิธี
ลอยกระทง ความงามของเมืองอยุธยาเวลานั้นเป็นความงามที่จับใจ มีเสน่ห์เยือกเย็น
จินตนาการที่ทรงมีเมื่อทอดพระเนตรความงามของอยุธยา เช่นนั้นก็คือ ภาพดวงจันทร์ที่กำลัง
เต็มดวงทอดแสงนวลกระจ่างสว่างเยือกเย็นไปทั่ว

สุขรมยชมหม่ม	ชมนกในไพรพงสถาน
เขาแดงแหล่งหวยธาร	รมรินสนุกชุกค่านิ่ง ฯ
สุขรมยชมหม่ม	เลื่อนลาน
ชมนกไพรพงสถาน	หลากเหลน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

เขาเขียวทงหวยธาร
รมรินลำน้ำเตน

ริน
แกงกอนคิ่งนาง ๆ ¹

ขอความนี้ทรงบรรยายความสุข ความรมรินนาสบายในป่าที่มีต้นไม้ "เลือนลาน" คือที่ที่เป็นป่านั้น ถ้าจะเห็นต้นไม้เลือน ๆ ใด แปลว่าตอมองเห็นไม้ซัด อาจเป็นเพราะสิ่งนั้นอยู่ไกล แต่ถาอยู่ไกลแต่ก็ยังเห็นว่า เป็นต้นไม้ก็แปลว่ามีมาก นอกจากจะมีต้นไม้มากแล้ว ในป่านี้ยังมีเขาที่มีต้นไม้ขึ้นเขียว มีทุ่ง มีลำห้วย มีลำธาร และลำธารนี้เองที่นอกจากจะรมรินแล้ว น้ำที่ไหลยังก่อให้เกิดจินตนาการเป็นภาพ ลำน้ำที่เตน หรือโลดเตน ภาพของสายน้ำที่ไหลแรง กระทบแกง ก่อให้เกิดเสียงคังโครมครามและม่วนตัวแตกเป็นฟองขาวเมื่อกระแทกกับเกาะแกงในลำธาร ให้ภาพลำน้ำที่มีชีวิต มีอาการโลดเตน ก่อให้เกิดความป่วนสุดม่วนวุ่นวาย ซึ่งกลายเป็นความป่วนวุ่นวายในพระทัยของพระองค์

ฝั่งร้างที่นี้ปกป้อง
ยอมหมเขาอาราม

ผาขาวกรองลายดอกงาม
หนาเจียรบาดประหลาทตา ๆ

ฝั่งหลวงรวงเการาง
ผาหมขาวผุกกรอง
สำหรับพิบเคียงทอง
หนาเจียรบาดประหลาทให้

เริ่มปอง
ลูกไม้
ลอยคอก
แซของชมโฉม ๆ ²

เมื่อทรงเห็นรวงฝั่งหลวงที่ฝั่งร้างรวงไปแล้ว ทรงเกิดจินตนาการที่คลุ้มคล้ำ แสดงถึงพระนิสัยช่างสังเกตุและเป็นความละเอียดลออขององค์คุณิพนธ์ที่ทรงสามารถเห็นเช่นนั้นได้ คือ รวงฝั่งที่ฝั่งร้างไปแล้ว เมื่อฉกรังออกมาจะเห็นว่า ภายในมีลักษณะเป็นรูปเหลี่ยมแปด-

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

เหลี่ยมขนาดเท่า ๆ กัน มีสี่เหลี่ยมขนาน ลักษณะเช่นนี้หากเทียบกับผ้าลูกไม้ จะเห็นว่า
ผ้าลูกไม้ขาวที่มีลวดลายในตัว การวางลวดลายมักเป็นระยะสม่ำเสมอ และลวดลายของ
ผ้าลูกไม้นั้นก็สามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจน ทั้ง ๆ ที่ใช้เส้นด้ายสีเดียวกัน เทียบได้กับ
รวงผึ้งคั่งกล่าว เมื่อทรงเห็นรวงผึ้งรังรังแล้ว จึงทรงเกิดจินตนาการนี้ถึงผ้าลูกไม้ขาว
เป็นจินตนาการที่เป็นของพระองค์โดยเฉพาะ

ในกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง การพรรณนาธรรมชาติทรงบรรยายอย่าง
ตรงไปตรงมามุ่งให้ขอมูล จึงไม่มีจินตนาการดังที่กล่าวมาในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก
นัก มีเพียง 2 บท ที่ทรงเกิดจินตนาการระลึกถึงนางที่รักของพระองค์เมื่อทอดพระเนตร
ต้นไม้ ต่อไปนี้

แฉฝอยขอยเข็มชา	ทนกาลานาคอกบาน
จ้วงบัวพลับพลึงปาน	นิ้วมือเรียบเปรียบเทียบกลิ้ง ๆ
แฉฝอยขอยชาขึ้น	ชนัดขนาน
เข็มกาลาดอกบาน	ที่แจ่ง
จ้วงบัวพลับพลึงปาน	มือเรียบ
นิ้วเนงงามคั่งแกลง	พันควยเทียบกลิ้ง ๆ ¹

เมื่อทอดพระเนตรพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ทำให้ทรงเกิดจินตนาการระลึกถึงนิ้วมือนางที่
กลมกลิ้งงามราวเทียบที่พันแล้ว

กลวยไม่หอยตำเคี้ย	นมตำเรียเรียทางไป
หอมหวังวังเวงใจ	วากลิ้นแกวแล้วเรียบเหลือียว ๆ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

กลวยไมหอยยอยคลี่	ดวงไสว
นมตำเรียบรายไป	กลิ่นกล่า
หอมหวังวังเวงใจ	รสราก
วากลิ้นแกวแล้วชา	หยุดยั้งแลเหลือว ฯ ¹

กลวยไมชนิดต่าง ๆ ที่เกาะอยู่ตามต้นไม้ทอดช่อหอยยอยลงมา แมจากกิ่งที่อยู่
เคียง ๆ กลิ่นดอกไม้ที่หอมอบอวลนั้นทำให้ทรงเกิดจินตนาการว่าเป็นกลิ่นหอมของนางที่รัก
ของพระองค์ ซึ่งทำให้ยึดถือเป็นจริงจึงถึงกับหยุดดำเนินและทรงเหลือวหานางที่เคียง

5.1.2 กาพย์เห่เรือ

ในพระนิพนธ์กาพย์เห่เรือนี้ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงใช้จินตนาการแบบ
ถอดภาพของที่เป็นจริง ซึ่งเกิดจากการทวนระลึกถึงของพระองค์ เช่นความในกาพย์ว่า

งามทรงวงศ์งวาด	งามมารยาทนาครกราย
งามพริ้มยิ้มแย้มพราย	งามคำหวานลานใจถวิล ²

จินตนาการของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรในกาพย์นี้ เป็นภาพของสตรีที่งามพร้อมทุกด้าน
ทั้งรูปร่าง จริตกิริยา และการเจรจา ทรงวาดภาพหญิงผู้เป็นที่รักของพระองค์จากความ
ระลึกถึง มิได้เกิดจากการมีสิ่งหนึ่งสิ่งใดกระตุ้นให้ทรงเห็นภาพนาง

จินตนาการอีกแบบหนึ่งคือ สิ่งที่ทรงเห็นอยู่ในขณะนั้นทำให้ทรงระลึกถึงอีกสิ่งหนึ่ง
จินตนาการที่เกิดขึ้นในแบบนี้ เป็นการวาดภาพที่งามประทับใจสวมในสิ่งที่ทรงเห็นอยู่ใน
ขณะนั้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.

เรือครุฑยุดนาคหัว ลิวลอยมาพาดันผยอง
พลพายกรายพายทอง ร่องโหลให้โอเหมา ¹

ภาพที่ปรากฏอยู่ต่อพระพักตร์เวลานั้นก็คือภาพเรือกิ่ง ที่มีโชนเรือเป็นรูปครุฑยุดนาค โชนเรื่อนั้นก็เป็นเพียงไม้แกะสลักซึ่งปราศจากชีวิต แต่จินตนาการอันเลิศของเจ้าฟ้าธรรม-ธิเบศทรงสร้างภาพครุฑที่จับนาคหัวให้มีการเคลื่อนไหวอย่างมีชีวิตชีวา ด้วยอาการ "ลิว ลอยมาพาดันผยอง" เป็นภาพที่สร้างมโนภาพที่คงามยิ่ง

สุวรรณหงส์ทรงภูหอย งามชคชอยลอยหลังลินธุ์
เพียงหงส์ทรงพรหมินทร์ ลินลาศเลื่อนเตือนตาชม ²

ภาพหงส์ของพระพรหมซึ่งงามวิจิตร เลื่อนลอยมาอย่างแซมซาในน้ำ เป็นจินตนา- การที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศทรงสร้างขึ้นเมื่อทอดพระเนตร เห็นเรือซึ่งมีโชนเป็นรูปหงส์ทอง ภาพที่ทรงสร้างขึ้นจากจินตนาการนี้เป็นภาพที่งามเกินภาพที่ปรากฏจริง เป็นอันมาก ผู้ที่มีไค เป็นกวีเมื่อเห็นเรือหงส์แล่นมาในน้ำ อาจไม่เกิดความรู้สึกถึงขนาดฉายทอดออกมาได้ แมจะยอมรับว่าเป็นภาพที่งาม แต่ผู้ใดอ่านหรือได้ฟังกาพย์บทนี้ของ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ จะอดที่จะนึกถึงภาพเรือหงส์ที่คงามสง่า เลื่อนลอยมาอย่างแซมซาในน้ำไม่ได้

น้ำเงินคือเงินยวง ชาวพรายช่วงสี่สำอาง
ไม่เทียบเปรียบโฉมนาง งามเรือเรือเนื้อสองสี่ ³

-
- ¹ เรือเดียวกัน, หน้า 25.
² เรือเดียวกัน, หน้า 26.
³ เรือเดียวกัน, หน้า 3.

ในตอนชมปลานั้นทรงใช้จินตนาการวาดภาพปลาชนิดต่าง ๆ ซึ่งอาจจะได้ทรงเห็นจริง ๆ หรืออาจเป็นเพียงจินตนาการของพระองค์ท่าน เพราะแม้ว่าสมัยก่อนจะมีความอุดมสมบูรณ์เพียงใด ก็ไม่น่าที่จะทอดพระเนตรเห็นปลาชนิดต่าง ๆ มากมายในเวลาเดียวกันดังที่ใดทรงพรรณนาไว้ เป็นแน่ ดังนั้นจึงทรงจินตนาการรูปร่างลักษณะพิเศษของปลาแต่ละชนิดแล้วนำไปเปรียบกับนางผู้เป็นที่รัก ดังเช่นบทที่ยกมานั้น ภาพปลานำเงินซึ่งเพียงชื่อ ก็พอที่จะทำให้คนทั่วไปวาดภาพปลาตัวสีเขียว ๆ วูบวาบ ๆ ซึ่งไม่งามเท่าที่ทรงให้ภาพว่าเป็นปลาที่งามเหมือนสีเงินยวง ความขาวนั้นเป็นสีขาวเลื่อม ๆ สวย แต่ถึงจะสวยเพียงใด ความเปรียบที่สูงกว่านั้นก็คือ นางของพระองค์สวยกว่าหลายเท่าตัว จินตนาการของพระองค์จึงเป็นภาพนางผู้เป็นที่รักที่มีผิวของงามอย่างไม่จำกัด

จินตนาการอีกประเภทหนึ่ง ทรงแสดงออกมาในรูปของความเปรียบที่เคยปรากฏในงานของกวีโบราณในบทอศักรรยมาแล้ว

ลักษณะบทอศักรรยโดยทั่วไปมักพรรณนาธรรมชาติที่ปั่นป่วน ทะเลมีคลื่น ผ่นทกสัตว์ต่าง ๆ ราวเรียงเลนน้ำ บางครั้งพรรณนาความคึกคะนองของสัตว์บก บางครั้งพรรณนาสัตว์น้ำ แต่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรมิได้ทรงเน้นในบทอศักรรยนี้มากนัก จินตนาการแบบนี้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงแสดงไว้ในกาพย์เห่เรือเพียง 2 บท คือ

ลมพัดกลัดเมฆเคลื่อน	ฟ้าลั่นเลื่อนแสงพราย
วลาทกตกโปรยปราย	สายสินธูนองทองธารา
เหวราเราเรียงริน	ววยเคลาคลื่นหินทรธา
สองสมกดมกรรทา	เป็นผาสุกทุกนิรันดร ¹

จินตนาการของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรดังกล่าวมาแล้ว สังกัดได้ว่าเป็นจินตนาการที่มีความละเมียดละไม แต่ไม่ลึกลับจนยากที่จะเข้าใจ ซึ่งก็เหมาะกับชนิดของคำประพันธ์

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

คือ ภาพและโคลง และเหมาะกับเนื้อหา คือ การคร่ำครวญพรรณนาถึงความรักและการ
 พรรณนาธรรมชาติ ลักษณะพระนิพนธ์ที่เน้นความเรียบง่ายนี้ ถือได้ว่าเป็นลักษณะประจำ
 พระองค์ทีเดียว *

5.2 อารมณ์สะเทือนใจ

ดังที่ได้อธิบายมาแล้วว่า วรรณคดีที่มีลักษณะเป็นวรรณศิลป์นั้นต้องประกอบด้วย
 อารมณ์สะเทือนใจ เป็นงานที่เขียนขึ้นอย่างมีศิลปะ ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์และจินตนาการ
 อารมณ์สะเทือนใจก็คือ ความรู้สึกซึ่งทำให้เกิดอารมณ์สุขหรือทุกข์ เสรีบุรโกเศศ ได้อ้าง
 ไวว่า

กวีและศิลปินเมื่อเห็นว่าสิ่งใดที่ทำให้รู้สึกเป็นอารมณ์สะเทือนใจ สามารถ
 ถอดความรู้สึกนี้ออกมาให้มีรูปหรือมีเสียง โดยอาศัยวิชาเทคนิค คือ ออก
 แบบแต่งเป็นหนังสือ ปั้น เขียน ร้อง หรือรำและอะไรอื่น ๆ เหล่านี้ ปรากฏ
 ออกมาได้อย่างงดงาม กระทำให้ผู้อ่านเมื่ออ่านดูหรือฟังแล้ว ยังเกิดอารมณ์
 สะเทือนใจ สิ่งที่เราสร้างนั้นก็ป็นศิลปกรรม ¹

นอกจากนี้ เสรีบุรโกเศศยังกล่าวถึงอารมณ์สะเทือนใจอีกว่า "ศิลปะ คืออารมณ์
 สะเทือนใจผ่านสู่ความคิดและกำหนดขึ้นเป็นรูป (Art is Emotion, passed
 through Thought, and Fixed in Form-Delsorte)" ² ซึ่งก็หมายความว่า
 วรรณคดีที่ดีย่อมต้องประกอบด้วยอารมณ์สะเทือนใจ และอารมณ์สะเทือนใจจะเกิดได้ก็ต่อ
 เมื่อได้พบได้เห็นสิ่งหนึ่งสิ่งใดซึ่งเป็นตัวการทำให้เกิดอารมณ์ เกิดความรู้สึกปั่นป่วนรุนแรง

¹ เสรีบุรโกเศศ, การศึกษาวรรณคดีในแง่วรรณศิลป์, เรื่องเดิม, หน้า 77.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

จนไม่สามารถที่จะอยู่ในสภาพปกติได้ ต้องแสดงออกให้เห็นทางหน้าตา กิริยาอาการ และ วาจา เสฐียรโกเศศยังเขียนไว้อีกว่า "อารมณ์สะเทือนใจเป็นชั้นวับเดียวเท่านั้นแล้วก็ หายไป กลายเป็นความรู้สึกเสวยอารมณ์" ¹

ในพระนิพนธ์กาพย์ห่อโคลงประพาสธารโศก กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง และกาพย์เห่เรือ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ทรงนิพนธ์ขึ้นด้วยอารมณ์สะเทือนใจซึ่งถ่ายทอดมาสู่ ผู้อ่านได้อย่างดียิ่ง ดังนี้

5.2.1 กาพย์ห่อโคลงประพาสธารโศก

เนื้อหาของพระนิพนธ์เรื่องนี้เป็นการถ่ายทอดอารมณ์สะเทือนใจของพระองค์ ซึ่งเกิดจากการที่ทรงได้รับทุกขเวทนา เนื่องด้วยการจากนางผู้เป็นที่รัก แม้จะเป็น เพียงการสมมติดังที่ตรัสไว้ในตอนท้ายว่า

จบเสรีจระว่าครวญกาพย์	บทพิลาปลึงสาวศรี
แต่งตามประเวณี	ไซ้เมียรักจักจากจริง ๆ
โคลงครวญกลอนกล่าวอ้าง	นารี
โศรกสรอยถึงสาวศรี	เชกหา
แต่งตามประเพณี	ชिरภาคย์
เมียมิ่งพรังพร้อมหน้า	ทอนไต่จากกัน ๆ ²

ทรงอธิบายว่า การจากนางนั้นไม่ใช่การจากนางผู้เป็น "เมียรัก" ข้อสังเกตมี อยู่ 2 ประการ คือ ประการแรก ทรงชี้แจงไว้ว่า การแต่งกาพย์ครวญนั้น ลักษณะ เช่นนี้เป็น "ประเวณี" ของกวีนิพนธ์แบบหนึ่ง เพื่อให้เข้ากับรูปแบบของกวีนิพนธ์ประเภทนี้

1 เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.
2 เรื่องเดิม, หน้า 101.

จึงทรงรำพันความทุกข์เพราะรำงรักไว้ในบทพระนิพนธ์ ลักษณะนี้เป็นลักษณะซึ่งใกล้เคียงกับวรรณคดีเรื่อง ทวาทศมาสโคลงคั้น ประการที่สอง ทรงอ้างว่า เมียรักของพระองค์มิได้จากไปไหน ได้ตามเสด็จมาด้วย แต่ก็มีใตหมายความว่า นางผู้เป็นที่รักนั้นจำเป็นจะต้องเป็น "เมียรัก" เท่านั้นไม่

อย่างไรก็ดี หากจะถือตามโคลงและภาพพระนิพนธ์ว่าอารมณ์สะเทือนใจของพระองค์มิใช่อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดจากการกระทบเหตุการณ์ต่าง ๆ จริง แต่บทพระนิพนธ์นี้ทั้งความไพเราะที่จับใจและความหมายลึกซึ้งกินใจ ทำให้รู้สึกเสมือนว่าอารมณ์สะเทือนใจที่ทรงถ่ายทอดสู่นวนั้นเป็นอารมณ์สะเทือนใจที่จริงจริง รุนแรงและเรารอน ซึ่งนับเป็นความสามารถของกวีที่มองทุกสิ่งด้วยสายตาของกวีที่เห็นสิ่งต่าง ๆ ลึกซึ้ง แตกต่างจากคนอื่น ๆ มีจินตนาการและอารมณ์ละเอียดอ่อน สามารถหยั่งซึ่งถึงความรู้สึกเจ็บปวดเรารอนของการรำงรัก การพลาดหวังและถ่ายทอดใหญ่อานไคร้รู้อย่างสมจริงสมจังจนทำให้ผู้อ่านตั้งใจเชื่อว่าเป็นเหตุการณ์ที่เกิดกับกวีจริง ดังเสฐียรโกเศศได้อ้างไว้ว่า "อารมณ์เป็นเรื่องกวีมักเกิดเป็นอารมณ์สะเทือนใจแล้วถ่ายทอดความรู้สึกนี้ออกมาเป็นถ้อยคำ เพื่อผู้อ่าน ผู้ฟัง ได้รับความรู้สึกด้วย อย่างนี้หมายความว่า ผู้อ่าน ผู้ฟัง ต้องเข้าใจไต่และซาบซึ้งเป็นที่จับใจ" ¹

ในภาพห่อโคลงนิราศธารโศกนี้ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ ทรงสามารถถ่ายทอดอารมณ์สะเทือนใจของพระองค์ออกเป็นถ้อยคำ อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดจากการที่ทรงพรากจากนาง เป็นความทุกข์ เรารอน มีความกังวลใจ อารมณ์ หวงหา ความรู้สึกที่เกิดขึ้นนี้เป็นความรู้สึกที่รุนแรง ในระยะแรก ความสะเทือนอารมณ์เกิดจากการระลึกถึงนางเมื่อจากมาใหม่ ๆ ภาพของนางยังอยู่ในความทรงจำ ดังนั้นจึงพรรณนาถึงนางไต่อย่างละเอียดจากศรีษะจรดเท้า และแสดงความรู้สึกเรารอนในพระทัยที่ต้องการได้เห็นนาง ต้องการให้นางมารวมเดินทางด้วย ดังที่ทรงพรรณนาไว้หลายครั้ง เช่น

¹ เสฐียรโกเศศ, เรื่องเดิม, หน้า 59.

จุดเทียนเวียนส่องหา - เจ้าแห่งใจไม่เห็นเลย ¹
 รุ่งแล้วแก้วกัศยา - สุดเสนาหาไม่มาเลย ²

ความทุกข์ของพระองค์นั้นทรงถ่ายทอดไว้ว่า

รอนเรียมเต็มรอนไฟ อีกหนามรุมกลุ่มเสียบทรวง ³

ข้อความต่อไปนี้แสดงให้เห็นถึงความทุกข์อันหนักที่ทับอยู่ในพระทัย เป็นความทุกข์ที่ไม่อาจบอกใครได้ ไม่มีใครสามารถช่วยพระองค์ได้เลย ซึ่งตามปกติคนที่มีความทุกข์หากสามารถระบายความทุกข์นั้นให้ผู้อื่นรับฟังได้ก็จะคอยคลายทุกข์ไปบ้าง แต่การทรงกล่าวว่ไม่อาจบอกใครได้แม้นั้นจะเป็นเพื่อน ทำให้เห็นถึงความอึดอัด ความทุกข์ที่ถมอยู่ในพระทัยทำให้เกิดความรู้สึกรวมไปกับผู้อื่นพบว่า เป็นความทุกข์ที่หนักจริง ๆ

เพลาสามโงมเย็น	เพื่อนเรียมเห็นเป็นทุกข์ทน
เขาถามความกังวล	จะบอกไปไปได้เลย ๆ
เพลาสूरียายเบื่อง	เวหน
เพื่อนเห็นเป็นทุกข์ทน	บนบา
ถามความกังวล	ทนทเวช
บอกไม่ได้เลยนา	เพื่อนเลี้ยวเค็รหนี ๆ ⁴

¹ ชนิต อยุ่โพธิ์, เจ้าฟ้าธรรมธิเบศพระประวติและพระนิพนธ์บทรอยกรอง,
 เรื่องเดิม, หน้า 60.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

ในระยะหลังเมื่อทรงพรรณนาถึงกระบวนเสด็จทางสถลมารค และทรงพรรณนาถึงสิ่งที่พบเห็นในป่า ทุกสิ่งเป็นคั้งเครื่องชักนำให้ทรงระลึกถึงนางยิ่งขึ้น เสฐียรโกเศศได้เขียนถึงการที่คนเราจะเกิดอารมณ์สะเทือนใจเมื่อได้เห็นสิ่งที่ชักนำให้ระลึกถึงนางไว้วา

...ความรู้สึกรักที่มีเหลืออยู่นี้ เกิดเพราะอารมณ์สะเทือนใจมีขึ้นบ่อย ๆ หลายครั้งเข้ามาแนบแน่นที่ละน้อย ๆ อยู่ในความรู้สึก ถ้าเมื่อใดได้เห็นสิ่งที่ทำให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ หรือมีอะไรอื่นมากกระทบใจ ทำให้ระลึกหรือฟื้นความจำขึ้นมา ก็เกิดความรู้สึกแสดงเป็นจิตอาการออกมาทันที เปรียบเหมือนถ่านไฟเก่าที่ติดงายเพราะมีเชื้ออยู่แล้ว ¹

เมื่อทรงเห็นนกก็ทรงระลึกถึงนาง คั้งนี้

กระแหวาคิดเสียงนาง	นางนวลพลางนิกนวลสมร
ชายชมพุกิดผออร	โนรีผาดาระกำเหมือน ๆ
เสียงกระแหวาคิดนึมเนื้อ	สรวลสอน
นางนวลครวญถึงสมร	ขุนซอง
ชายชมพूसื่อออน	แสงกำ
โนรีศาดาระกำนอง	หม่นมีเหมือน ๆ ²

¹ เสฐียรโกเศศ, การศึกษาวรรณคดีในแง่วรรณศิลป์, เรื่องเดิม, หน้า 73-74.

² ธนิต อยู่โพธิ์, เจ้าฟ้าธรรมธิเบศพระประวัติและพระนิพนธ์บทร้อยกรอง, เรื่องเดิม, หน้า 96.

สิ่งที่มากระทบพระทัยทำให้ทรงฟื้นความจำและความรักถึงนางก็คือ เสียงนกกะ-
เหว่า ที่ทรงเปรียบเหมือนเสียงของนาง ซ่อนนางนวลทำให้ทรงระลึกถึงผิวเนื้ออันนวล
งามของนาง นกสีชมพู นกไน้ ชวนให้ทรงระลึกถึงผ้านุ่งผาหมของนาง และเมื่อเห็น
สิ่งใดที่ระลึกถึงนางเช่นนี้ ความรัก ความทุกข์โศกที่เกิดจากการพรากจากนางมา จะคลาย
ลงไค้อย่างไร ถ้าไม่สามารถจะละวางหรือลืมนางอันเป็นคนเหตุแห่งความทุกข์นั้นได้

ความสะเทือนใจที่เกิดขึ้น ความเสวยอารมณ์ทุกซอกของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์นี้ ได้
ถ่ายทอดมาสู่อ่านทางตัวอักษร ทำให้เกิดความรู้สึกเห็นพระทัย เศร้า และโหยหานาง
รวมไปกับพระองค์ควย นับว่าเป็นวรรณคดีที่มีความสะเทือนอารมณ์เรื่องหนึ่ง

5.2.2 ภาพยหือโคลงประพาศธารทองแดง

ในภาพยหือโคลงเรื่องนี้ อารมณ์สะเทือนใจของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์แปลก
กว่าในภาพยหือโคลงประพาศธารโศก เป็นความสะเทือนใจจากการได้ทรงเห็นความงาม
ความแปลก ความลึกลับของธรรมชาติ จึงทรงบรรยายความแปลก ความงาม ความนารู
ถ่ายทอดสู่อ่านไค้อย่างชัดเจน ให้ภาพที่งดงามทีเดียว

เริ่มด้วยการพรรณนากระบวนเสด็จอันงดงามตระการตาไปควยเครื่องสูง หมูชาง
มา จตุรงค์พล นางสนมกำนัล เสียงอันไพเราะของเครื่องดนตรี ความงามเหล่านั้นเป็น
ความงามที่ประทับใจ ก่อให้เกิดความสะเทือนอารมณ์ คือเกิดความพอใจ ความภูมิใจจน
ต้องทรงถ่ายทอดออกมาเป็นตัวอักษร ดังข้อความบรรยายถึงเครื่องสูงและเครื่องดนตรี
ต่อไปนี้

เครื่องสูงเพรา เพรศพราย	ชมชุมสายชายชวาเคียง
ธงไชยธงฉานเรียง	ปีกลองชนะตะเตองครีม ฯ
กรองทองที่क्रमครัน	เคียรเรียง
ทาทะเต็งเต็งเสียง	क्रमครัน

เสียงปี่เรือบเพียง
แตรนแตรนแตรฝรั่งขึ้น

กระแวก
หวิวเสียงสังข์ ฯ 1

ธรรมชาติที่ไต่ทรงพบเห็นต่อไปนั้นเป็นสิ่งที่น่าตื่นตาตื่นใจไม่น้อย การที่ได้ทอดพระเนตรฝูงช่างกำลังเล่นน้ำ กวางทรายกำลังเล็มหญ้าอยู่เป็นฝูง ๆ ไต่ทอดพระเนตรกิริยาอาการของสัตว์ชนิดต่าง ๆ การหาอาหาร การล่าเหยื่อของสัตว์ต่าง ๆ ล้วนเป็นความตื่นตาตื่นใจ เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจด้วยความพอใจ ปนกับความกลัว ไต่ทรงเห็นว่าธรรมชาติมีทั้งความงามและความน่ากลัวแฝงอยู่ในตัว ดังเช่น

เสือโคร่งยงบีบเปรี้ยว
รายยวดหนวดเพราพั่ว

แอบโจนเฉียดเสียงฟังกัว
ล่องเล็บเล่นแผ่นไผนผาย ฯ

เสือโคร่งยงบีบเปรี้ยว
ศัพทสำเนียงฟังกัว
รายยวดหนวดเพราพั่ว
ล่องเล็บเล่นแผ่นแหล่น

สยงหัว
ทัวแควน
ตามุง
โลดเลี้ยวไผนผาย ฯ 2

เมื่อทรงพรรณนาสัตว์แล้วก็พรรณนาคนไม่ ซึ่งนอกจากจะทรงกล่าวถึงความงดงามแล้ว ยังทรงเน้นถึงจำนวนที่ขึ้นมามากมายเคลื่อนไปทั้งป่า ดังนี้

กำจายรายทองที่
กล่าเพาะเงาะเรียงสลอน

ต้นลิ้นจี่ที่ทางจร
สถอนพวงพะวงชุม ฯ

1 เรื่องเดียวกัน, หน้า 107.

2 เรื่องเดียวกัน, หน้า 110.

กำจายรายทองที่	ดงคอน
ลินจิตทางจร	ปากวาง
กล่าวเพาะเงาะเรียงสลอน	ทรงลก
สทอนกลางสาคสลาง	ลูกเลอยพะงวงชุม ฯ ¹

คำว่า รายทองที่ เรียงสลอน และชุม ลวนแสดงความคิด ความมาก ของจำนวน
คนไม่ที่อยู่ในป่า เป็นสิ่งที่น่าตื่นตาอย่างยิ่ง

กระเขาเจาบรจร	ปากแฉกตรงทรงทาบทาม
แดงปิ่นของพระราม	รูปงามคิมสีบมา ฯ
กระเชานางแดงเจ้า	ผจงงาม
ปากแฉกทรงทาบทาม	หวงหอย
แดงปิ่นของพระราม	ยังอย
รูปรางงามนอยนอย	งอกชนสีบมา ฯ ²

ภาพและโคลงนี้บรรยายพันธุ์ไม้ คือกระเช้าสีดา และแดงปิ่นพระราม ว่า เป็น
ไม้ที่มีรูปงามและเกี้ยวเนื่องถึงวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ด้วย

ภาพหอคอลงประพาสธารทองแดง เป็นวรรณคดีที่ถ่ายทอดความประทับใจอันเป็น
อารมณ์สะเทือนใจของผู้พนธ์ที่มีคอธรรมชาติอันงดงามแปลกตา ซึ่งเป็นสิ่งที่กวีคงมิได้พบ
เห็นบ่อยนัก เมื่อผู้อ่านได้อ่านบทพระนิพนธ์เรื่องนี้ก็พลอยตื่นตาตื่นใจและได้รับความรู้ในทาง
ธรรมชาติควยอย่างกว้างขวาง นับเป็นวรรณคดีที่ให้อารมณ์สะเทือนใจที่แปลกกว่าวรรณคดี
เรื่องอื่นเป็นอันมาก

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 128.

5.2.3 ภาพยี่เหวื่อ

ความสะเทือนใจในภาพยี่เหวื่อนี้ มีทั้งความสะเทือนใจอันเกิดจากการได้เห็นภาพกระบวนแห่ทางชลมารค อันเป็นภาพงามบริสุทธิ์ เป็นความงามที่น่าตื่นตาตื่นใจ ภาพเรือรูปร่างเพริ้วลี้ล้นสดสวย สีทองกระจ่างตัดกับสีแดงของชุดฝีพาย และมีความสะเทือนใจอันเกิดจากการทอดพิศพรางจากนางผู้เป็นที่รัก มีการคร่ำครวญที่ทำให้เกิดความสงสาร ภาพยี่เหวื่อจึงเป็นวรรณคดีที่ไ้รับยกย่องอย่างสูงยิ่งกว่าวรรณคดีเรื่องใด ๆ ของเจ้าฟ้า-
 ธรรมธิเบศร

ในช่วงแรก ความสะเทือนใจเกิดจากการบรรยายภาพเรือพระที่นั่ง และเรือกระบวน เมื่อเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงทอดพระเนตร เรือกระบวนที่มีขบวนเรือแตกต่างกันไป ความงามของเรือแต่ละลำที่แล่นไปในน้ำ ก่อให้เกิดความสะเทือนอารมณ์ด้วยความงามที่สดใสร เป็นภาพประทับใจ อากาจรเลือนลอยไปราวกับการโอบนบของครุฑ ของหงส์ทอง เป็นภาพที่น่าดูจริง ๆ จึงทรงถ่ายทอดออกมาเป็นถ้อยคำที่ใหญ่ภาพงามและให้ทั้งความไพเราะของเสียง เช่น

เรือครุฑขุดนาคหัว	ลิวลอมมาพาดันนของ
พลพายกรายพายทอง	รองโหเหโอเหมา ¹

ภาพเรือที่มีขบวนเรือเป็นรูปครุฑขุดนาค ซึ่งแล่นมาอย่างรวดเร็วเป็นสง่า ฝีพายกรายพายที่ตกแต่งอย่างงดงาม ในขณะที่รองลำนำเหเรืออย่างไพเราะ ถ้อยคำที่เจ้าฟ้า-
 ธรรมธิเบศรทรงเลือกใช้ในการพรรณนาภาพนี้เหมาะเจาะ ทำให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ
 แก่ผู้อ่านได้ ดังที่เสฐียรโกเศศได้กล่าวไว้ว่า "ถ้อยคำซึ่งแสดงได้ไพเราะงดงาม ทำ
 ให้เกิดความรู้สึกเป็นอารมณ์สะเทือนใจ" ²

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

² เสฐียรโกเศศ, เรื่องเดิม, หน้า 64.

ในช่วงหลังเป็นการพรรณนาที่ให้ความสะเทือนใจอันเกิดจากการพรากจากนาง ก่อให้เกิดความทุกข์ ผู้อ่านจะรับรู้ถึงความรอนรนและความทุกข์ของผู้นิพนธ์ ก่อให้เกิด ความสงสารเห็นพระทัย เป็นความสะเทือนอารมณ์ ลักษณะความสะเทือนอารมณ์ในช่วงนี้ เกิดจากการได้พบเห็นสิ่งอันน้อมนำให้ทรงระลึกถึงนางและเป็นตัวกระตุ้นให้ทรงเกิดความ อารมณ์และความทุกข์อยู่ไม่คลาย ดังเช่น

แกมชำชำไครทอง อันแกมนองชำเพราะชม
ปลาทุกทุกชอกกรรม เหมือนทุกขพิทจากนาง¹

ปลาแกมชำและปลาทุก เป็นสิ่งที่ทำให้ทรงระลึกถึงนางและความทุกข์ในพระทัย เพื่อแสดงถึงความทุกข์ ความทรมาณ ที่ต้องพรากจากนางนี้เอง ทรงยกเอาวรรณคดีเรื่อง หนึ่ง คือ กากีเข้ามาแทรก เพื่อช่วยระบายอารมณ์สะเทือนใจให้ผู้อ่านได้รับทราบ ดังที่ ได้มีผู้สันนิษฐานไว้ว่าเป็นเรื่องที่ทรงนิพนธ์ขึ้นเพื่อระบายความลับในพระทัย เช่น นายชนิด อยู่โพธิ์ ไคสันนิษฐานไว้ว่า "ถ้าพิจารณาตามบทพระนิพนธ์เรื่องนางกากีและพระยาครุฑ ก็ประคุมมีความหมาย อันแฝงไว้ซึ่งเหตุการณ์ตอนสำคัญที่สร้างอวสานแห่งชีวิตประวัติของ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์"² เชื่อกันว่าทรงเป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาลย์และทำให้ได้รับพระราช อาญาถึงสิ้นพระชนม์ ความสะเทือนใจในเรื่องกากีก็คือ ความรัก ความผูกพันระหว่าง พระยาครุฑและนางกากี เป็นความรักที่ต้องแอมซอน เป็นความรักที่ไม่ถูกต้อง ไม่มีใคร ที่จะเห็นใจในความรักของทั้งสองได้ เว้นแต่นั้นจะอยู่ในสภาพเดียวกัน เมื่อทรงระบาย ออกมาเป็นภาษาที่ไพเราะงดงาม ควบความสะเทือนใจก็บังเกิดผลคือ ทำให้ผู้อ่านพลอย เห็นใจและซาบซึ้งในความรักของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ไปด้วย

ในช่วงสุดท้าย เป็นช่วงที่อารมณ์ความรู้สึกของผู้นิพนธ์ได้ดำเนินไปถึงจุดสูงสุด ความทุกข์ทรมาณที่ดำเนินมาโดยตลอด ถึงจุดที่ยากที่จะอดกลั้นต่อไปแล้ว ทรงบรรยาย ไว้ว่า

¹ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์..., เรื่องเดิม, หน้า 27.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

แต่เขาเท่าถึงเย็น
ชายใดในแผ่นดิน

กล่าวสิ้นเชียวเป็นอาจิม
ไม่เหมือนพี่ที่ตรอมใจ ¹

นอกจากนั้น ยังทรงบรรยายถึงสภาพของพระองค์เองที่ทุกข์ทรมาณเพราะจากนางไว้อย่างน่าเห็นใจ

เพรางายวายเสพยาสด แสนกำสรคอกโธชา
อิมทุกขอิมชลนา อิมโศกานอนองชล ²

ความสะเทือนใจที่ผู้อ่านจะไคร้รับนั้น เกิดจากความสงสารเห็นใจและเข้าถึงความทุกข์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรซึ่งทรงพรณนาไว้ เกิดความรู้สึกเข้าใจและเห็นด้วยว่าการจากนางนั้นเป็นทุกข์จริง และแม้แต่การเดินทางที่ได้พบเห็นสิ่งแปลก ๆ กลับ "...คืนเชียวหม่นไหม" ³ เสียอีก

บทพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรดังโคลงกล่าวนี้นี้ จึงเป็นวรรณคดีที่สมควรแก่การยกย่อง และไม่เป็นเรื่องแปลกอย่างไรเลยที่บทพระนิพนธ์จะติดปาก ตีใจคนไทยทุกสมัย เพราะความไพเราะของการใช้คำ จินตนาการอันลึกซึ้ง อารมณ์สะเทือนใจที่เด่นชัดดังกล่าว

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.